

Contexten in het verleden: data uit de Nederlandse volkstellingen

Hoewel in Nederland pogingen zijn en worden gedaan virtuele volkstellingen te construeren met behulp van gegevens uit de Gemeentelijke Basisadministratie en daaraan te koppelen grote surveys en registerdata (zie Dykstra, in *Mens & Maatschappij*, 2006, nummer 3), zijn echte volkstellingen waarvan de individuele gegevens zijn bewaard schaars. Er zijn er eigenlijk maar twee: die van 1960 en van 1971. Daarna zijn geen volkstellingen meer gehouden en van de volkstellingen daarvoor zijn de individuele gegevens verloren gegaan.

Wel zijn boeken vol tabellen met resultaten van de oude volkstellingen bewaard gebleven. Soms zijn deze tabellen heel gedetailleerd, met bijvoorbeeld beroepen van mannen en vrouwen in verschillende leeftijdsgroepen en per Nederlandse gemeente. Met deze gegevens kunnen associaties tussen individuele gegevens worden berekend, maar ook macro-contexten worden beschreven waarbinnen individuele levenslopen zich destijds afspeelden. Met dit doel voor ogen zijn in het kader van een grote NWO-subsidie alle tabellen uit de publicaties over de volkstellingen tussen 1830 en 1971 ingevoerd in Excel-bestanden en ter beschikking gesteld aan de wetenschappelijke wereld (<http://www.volkstellingen.nl/nl/>). In een ander deel van dit grote NWO-project worden gegevens over individuele levenslopen verzameld uit de bevolkingsregisters. Het eerste deel van dit project is onlangs afgesloten. Ter gelegenheid hiervan is in oktober 2006 een congres georganiseerd waar onderzoek gepresenteerd werd dat gebruikmaakt van de gegevens uit de volkstellingen. In hoeverre slaagde dit onderzoek erin de macro-contexten van Nederland in het verleden te beschrijven en vooral in verband te brengen met individuele levenslopen?

Op het congres mocht ik deze vraag proberen te beantwoorden voor drie papers: *De Duitse bezetting, de verzuildheid van Nederlandse gemeenten, de overlevingskansen van hun joodse inwoners* door Peter Tammes en Wout Ultee; *Buitenlandse migratie vanaf de negentiende eeuw. De invloed van de buitenlandse migratie op de bevolkingssamenstelling in Nederland* door Han Nicolaas en Arno Sprangers en *Nieuwe data, 'nieuwe' methode? Een sociologisch historische toepassing van multiniveau-analyse* door Richard Zijdemans (zie <http://www.volkstellingen.nl/nl/>). Waar het paper van Nicolaas en Sprangers vooral een beschrijving geeft van een veranderende context: de samenstelling van de bevolking wat betreft nationaliteit en geboorteland, slagen de twee andere papers er uitstekend in contextgegevens uit de volkstellingen te gebruiken ter verklaring van verschillen in levenskansen (soms letterlijk) tussen individuen.

Tammes en Ultee vragen zich af of de overlevingskansen van joden tijdens de Tweede Wereldoorlog groter waren in minder verzuilde gemeenten. Alternatieve hypothesen stellen dat joden juist vooral op het platteland goed konden onderduiken en vooral in de stad een grotere kans hadden te worden verraden. Zij gebruikten als indicatoren het percentage van de bevolking van een gemeente dat werkzaam was in de landbouw en de mate van verstedelijking.

Beide kenmerken zijn ontleend aan de gedigitaliseerde tabellen van de volkstelling van 1930. Tammes en Ultee zijn bijzonder inventief in het vinden van geschikte macro-informatie. Zij stellen dat de verzuiling van een gemeente goed kan worden afgemeten aan de mate waarin mensen met een verschillende religie met elkaar huwen. In de volkstellingen is gevraagd naar de religie van individuen en hun partners. Maar – en hier komt een grote beperking van de Nederlandse volkstellingen om de hoek kijken – er is geen kruistabel gepubliceerd van religie * religie partner * gemeente voor de jaren rond de Tweede Wereldoorlog. Tammes en Ultee hebben daarom gegevens gebruikt uit de volkstelling van 1960 over huwelijken die al in 1945 bestonden. Om uitspraken te kunnen doen over verschillen tussen gemeenten in 1945 selecteerden zij die paren die in 1960 nog steeds in dezelfde plaats woonden als in 1945. Ook toetsten zij de hypothese dat het percentage NSB-ers in een gemeente een negatieve invloed had op de individuele overlevingskansen van joden in die gemeente. Dit macrokenmerk maten zij door middel van het plaatselijke percentage stemmen op de NSB bij de verkiezingen van 1939, gevonden op een handgeschreven lichtdruk in de CBS-bibliotheek.

Zijdeman laat in zijn paper zien hoe multiniveau-analyses gebruikt kunnen worden voor de analyse van de volkstellingsgegevens. Hij doet dit aan de hand van de onderzoeksvraag in hoeverre modernisering en plaatselijke verschillen in ideologie tijdens de negentiende en begin twintigste eeuw een verklaring vormden voor regionale verschillen en veranderingen in de intergenerationele overdracht van status. In een modernere context zou de samenhang tussen beroepsstatus van de vader en die van de zoon geringer zijn. Dat zou ook het geval zijn in plaatsen waarin de bevolking een meer activistische ideologie aanhingen. Volgens een activistische ideologie zijn mensen immers zelf verantwoordelijk voor hun succes in de maatschappij. Protestanten hebben een meer activistische ideologie dan katholieken. Zijdeman haalde daarom gegevens over de religieuze samenstelling van gemeenten uit de tabellen van verschillende volkstellingen. Modernisering werd door Zijdeman geoperationaliseerd door het aantal stoommachines in de gemeente in beschouwing te nemen. Deze gegevens zijn niet afkomstig uit de volkstellingen.

De analyses van beide auteurs leiden tot nieuwe, onverwachte bevindingen. Zo vinden Tammes en Ultee veel geringere effecten van verzuiling dan gedacht. Zijdeman laat zien dat industrialisering in de provincie Zeeland in eerste instantie niet tot een afname, maar juist tot een toename van de associatie tussen beroepsstatus van de vader en de zoon leidde. Een activistische ideologie had wel de verwachte invloed.

Nieuwe analyses en nieuwe bevindingen: dat lijkt dus op een succesverhaal. Potentieel is dat ook zo, denk ik. Nieuwe data zijn op het internet gezet, waarvoor onderzoekers voorheen in de CBS-bibliotheek moesten duiken. De toegankelijkheid is dus vergroot. Toch zijn er wel enkele *caveats*. Ten eerste de bekendheid. Wist u al van het bestaan van deze data voordat u deze tekst las? Ten tweede is de presentatie van de data nog niet erg gebruikersvriendelijk. De tabellen uit de publicaties zijn integraal overgenomen in de excelbestanden. Onderzoekers die gegevens willen vergelijken tussen verschillende volkstellingen, zullen er nog een hele kluit aan hebben vast te stellen of deze gegevens er zijn en vervolgens om ze vergelijkbaar te maken. Enkele instrumenten daarvoor zijn wel ter beschikking gesteld: alle gemeentenamen en alle

beroepen zijn op dezelfde wijze gecodeerd. Desondanks blijft het een hele puzzel. Alle drie de papers waren dan ook geschreven door mensen die sowieso heel goed hun weg kenden in de verschillende databronnen die voor deze periode bestaan. Nicolaas en Sprangers gebruikten in hun artikel bijvoorbeeld ook de statistiek van de buitenlandse migratie, de registertelling 1990 en gegevens van de immigratie- en naturalisatiedienst. Tammes en Ultee maakten onder andere ook gebruik van gemeentelijke registratielijsten van de joodse bevolking en de statistiek van huwelijkssluiting. Zijdeman tot slot ontleende gegevens aan registers voor de dienst van het stoomwezen en de Historische database Nederlandse gemeenten.

Kortom, potentieel zijn dit bruikbare data voor onderzoekers die langetermijnontwikkelingen in Nederland willen bestuderen of hypothesen willen toetsen over een bepaalde periode in het verleden. Een niet te veranderen begrenzing van de bruikbaarheid ligt in de beschikbaarheid van gepubliceerde tabellen. Wel kan er nog gewerkt worden aan de toegankelijkheid van de data en kan er meer bekendheid aan worden gegeven buiten de kring van onderzoekers die hun weg al kennen in de CBS-statistieken.

Ineke Maas